

КУЩИЙ Іван

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна
kutsyy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>
ResearcherID: H-4431-2017 (<http://www.researcherid.com/rid/H-4431-2017>)

КУЦА Ольга

доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та методики української і світової літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна
kop050953@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6147-2410>
ResearcherID:
<https://publons.com/researcher/3308214/olga-kutsa/>

**«НОВОЄВРОПЕЙСТВО» ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ
ПРІОРИТЕТ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Актуальність проблеми цивілізаційної приналежності України дисонує із недостатнім її аргументуванням у наукових студіях із різних галузей гуманітаристики. Звідси метою пропонованої статті є узагальнення основних

засад «новоєвропейства» Михайла Драгоманова як його цивілізаційного пріоритету. Основним методологічним інструментарієм обрано імагологічну стратегію дослідження образів «свого/чужого» й концепти «цивілізаційний образ», «цивілізаційна ідентичність», «ментальна карта» тощо. У статті розглядається на основі різножанрових праць Михайла Драгоманова концептуальне осмислення Європи як цивілізаційної спільноти. Основним результатом дослідження стало виокремлення засадничих програмних положень драгоманівського європейзму. Закцентовано на інтерпретації німецького чинника (германськості), розмежуванні «старої» і «нової» Європи, що їх Драгоманов першим в українській історіографії інтерпретував як дві окремі цивілізації. Резюмовано, що «нову Європу» учений розглядав як безальтернативний вектор майбутнього поступу України. У статті виокремлено атрибути драгоманівського новоєвропейзму: реформаційні рухи, секуляризація суспільного життя, культурний розвиток на основі простонародної традиції, віротерпимість, технічний та науковий прогрес.

Цивілізаційний розвиток Європи Драгоманов пов'язував насамперед із західноєвропейським простором, розглядаючи Західну Європу джерелом цивілізуючих впливів стосовно Східної Європи. Спостережено, що східноєвропейський простір в уявленнях Драгоманова не наділений чітким цивілізаційним статусом. У статті ширше проаналізовано працю Драгоманова «Пропанций час», в змісті якої прочитується ідея про те, що входження Гетьманщини у сферу впливу Московського царства призупинила цивілізаційний поступ України; двохсотлітнє перебування України у складі Російської держави стало гальмом її цивілізованості. Загалом Україну у цій студії вписано у програму цивілізаційного «відросійщення». Підсумовано, що у науковій і публіцистичній спадщині Драгоманова найповніше на той час умотивована проєвропейська цивілізаційна орієнтація.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, цивілізація, цивілізаційний образ, новоєвропейзм, Європа, Слов'янина, Україна, цивілізаційний статус.

"NEW EUROPEANITY" AS A CULTURAL AND CIVILIZATION

PRIORITY OF MYKHAILO DRAHOMANOV

The urgency of the civilizational affiliation problem in Ukraine doesn't correspond to its insufficient argumentation in scientific studies in various fields of humanities. Hence, the objective of this article is to generalize the basic principles of "new Europe" by Mykhailo Drahomanov as his civilization priority. The main methodological tools are the imagological strategy of studying the images of "one's own / another's" and the concepts of "civilization image", "civilization identity", "mental map" and so on. The article examines the conceptual understanding of Europe as a civilized community on the basis of various genre works by Mykhailo Drahomanov. The main result of the study was the highlighting of the basic program provisions of Drahomanov's Europeanism. Emphasis is placed on the interpretation of the German factor (Germanism), the difference between "old" and "new" Europe,

which Drahomanov was the first in Ukrainian historiography to interpret as two separate civilizations. It has been summarized that the scientist considered the "new Europe" as an unalterable vector of Ukraine's future progress. The article highlights the attributes of Drahomanov's neo-Europeanism: reform movements, secularization of social life, cultural development on the basis of folk tradition, religious tolerance, technical and scientific progress.

Drahomanov linked the civilizational development of Europe primarily with the Western European space, considering Western Europe as a source of civilizing influences on Eastern Europe. It is observed that the Eastern European space in Drahomanov's ideas is not endowed with a clear civilization status. The article analyzes Drahomanov's work "Lost Time" in more detail, in the content of which the idea is read that the entry of the Hetmanate into the sphere of influence of the Moscow Empire suspended the civilizational progress of Ukraine; Ukraine's two-hundred-year stay as a part of the Russian state became a brake on its civilization. In general, Ukraine in this studio is included in the program of civilizational "de-Russianization". It is concluded that in Drahomanov's scientific and journalistic heritage the pro-European civilization orientation was most fully motivated at that time.

Keywords: *Mykhailo Drahomanov, civilization, civilization image, modern Europeanism, Europe, Slavshchyna, Ukraine, civilization status.*

Актуальність і новизна статті. Популярна в останнє десятиліття ідеологема про європейськість України спонукає науковців до глибшого дослідження рецепції *Європи* та європейської ідентичності в українській суспільно-політичній та інтелектуальній думці. Вагомим об'єктом дослідження в цьому тематичному напрямі постає українська інтелектуальна спадщина вчених та мислителів «довгого ХІХ століття», оскільки саме тоді відбувалося утвердження засад європоцентричного світогляду. Звідси постає актуальне дослідницьке завдання – з'ясування ролі знакових постатей ХІХ ст. в утвердженні європоцентричних світоглядних засад. Хоча важливість цієї проблеми у сучасних суспільних реаліях є очевидною, проте цілісно вона ще залишається недослідженою. Висловлене стосується і спадщини Михайла Драгоманова – вченого-мислителя, якому належить одна із провідних ролей у процесі «європеїзації» української цивілізаційної ідентичності.

Стан наукової розробки проблеми. Наявні на сьогодні спроби аналізу цивілізаційних поглядів М. Драгоманова належать здебільшого дослідникам із сфери літературознавства та політології. Так, політолог А. Круглашов здійснив

аналіз геополітичної ідентичності України у поглядах М. Драгоманова. У публікаціях вченого другої половини 1870-х рр. А. Круглашов відстежив його розрив із російською традицією у слов'янському дискурсі: слов'янство, насамперед західне, повинно було стати для нового покоління діячів своєрідним «вікном у Європу», виходом на широкі ідеали та перспективи європейської цивілізації [14, с. 273]. Уже у 1880-х рр. А. Круглашов простежує у поглядах М. Драгоманова відмову від політичних проєктів на основі слов'янської взаємності й пропаганду ідеї «повернення до європейської цивілізації» [15, с. 224]. Ту саму роль, за А. Круглашовим, яку слов'янська ідея виконувала як форма цивілізаційних і геополітичних орієнтацій українства, почала виконувати європейська зовнішньополітична проєкція. У дослідницькому доробку Ольги Куцої [16; 17; 18] простежено драгоманівську програму «європеїзації» українського літературного руху другої половини ХІХ ст., розкрито сутність «європеїзму» М. Драгоманова як наскрізної ідеї його літературознавчої концепції, що полягала в інтелектуалізації української літератури через переклади найкращих здобутків світового письменства і поповнення європейської цивілізації українськими національними цінностями. У монографічному дослідженні Івана Куцого [19] зроблено спробу «вписати» роль М. Драгоманова у ширший процес зміни цивілізаційної ідентичності українськими вченими-істориками «довгого ХІХ століття». Спорадично торкалися заявленої у заголовку статті теми Я. Грицак, Л. Зашкільняк та ін.

Виклад основного матеріалу. В українській інтелектуальній думці ХІХ ст. М. Драгоманову належить вагомий роль у процесі цивілізаційної переорієнтації української інтелігенції. Одразу зауважимо, що драгоманівський «європеїзм» викладений більшою мірою у його публіцистично-полемічних (дещо меншою мірою у літературознавчих) статтях та виступах, а не в суто історичних. Як відомо, виокремлення у спадщині М. Драгоманова науково-історичних та публіцистичних жанрів є доволі проблематичним. В більшості з них маємо синтез авторських науково-історичних рефлексій із публіцистично-полемічними міркуваннями стосовно актуальних на той час суспільно-

політичних питань. Науково-теоретична пропаганда європеїзму знаходила своє логічне продовження у плідній громадській активності М. Драгоманова. На початку наукового шляху М. Драгоманов, як і більшість його сучасників, перебував під впливом слов'янофільства і був носієм слов'янської ідентичності. Проте він не став адептом власне слов'янофільських поглядів, проявляючи одночасно симпатії до європейства. Як зауважував у «Австро-руських споминах», йому вже у 1858–1860 рр. не імпонували антиєвропейські упередження П. Куліша, які він називав «противуєвропейською гарячкою». У молодості М. Драгоманов виявляв посилене зацікавлення творами західноєвропейських письменників, до яких, за його словами, був «ще з дому ласий» [1, с. 153]. Ознайомлюючись зі здобутками передової на той час інтелектуальної думки, М. Драгоманов засвоював засади європеїзму, який у його інтерпретаціях мав іноді досить суперечливий зміст.

У концептуальне осмислення Європи як цивілізаційної спільноти М. Драгоманов привніс декілька нових засад. Однією із них була та, що Європа осмислювалась не як споконвічна чи прадавня спільнота, а радше як історично динамічний феномен, що став породженням модерної епохи. Варто акцентувати, що в українській інтелектуальній традиції М. Драгоманов першим означив поняття *Східна Європа* (у текстах його попередників та сучасників *Європа* не диференціюється). Простежуємо, що просторово Східна Європа у його уявленнях здебільшого накладалась на простір Слов'янського світу, окресленого у текстах попередників. Концептуальним нововведенням М. Драгоманова стала відмова від ототожнення цивілізаційного образу Європи із германським світом. Вчений у багатьох своїх працях акцентував на її полікультурному характері. У змістонаповненні поняття Європа він виділяв щонайменше три або чотири компоненти: германський, романський, слов'янський та кельтський. Деякі вчені хоча і визнавали наявність романського компонента Європи, проте не акцентували на ньому. Для них Європа незмінно залишалася тотожною германському світові. У працях М. Драгоманова помітно вирізняється прихильність до кельтського компонента

Європи. Науковий інтерес до історії кельтських народів зумовлювався сучасним М. Драгоманову «новокельтським» рухом. У національному бутті кельтів (провансальців, валонців, шотландців, ірландців) вчений знаходив чимало паралелей із становищем українців. Звідси його наукові студії та замітки на цю тему зумовлювались не стільки академічним інтересом, скільки впливали з конкретного соціального замовлення. Зауважимо, що М. Драгоманов присвятив цьому рухові спеціалізовану студію «Новокельтський і провансальський рух у Франції», у якій проводив аналогію між взаєминами кельтів з романо-французами та відносинами слов'ян із німцями [7, арк. 48].

У поглядах М. Драгоманова спостерігаємо деяке упередження до німецького чинника. Німецькість (ширше германськість) учений виносив за межі європеїзму й трактував як самодостатній етнонаціональний феномен. На Закарпатті, читаємо у мемуарах, він зустрічав місцевих німців, які вже цілком втратили «західну культуру» [1, с. 268]. Звідси впливало, що етнічний німець міг бути не-європейцем в культурно-цивілізаційному сенсі. Упереджене ставлення М. Драгоманова до німецькості (германізму) виказують його висловлювання на зразок: «німецько-бюргерський централізм», «буржуазно-німецька преса» тощо. Загалом німецькість у Драгоманова-публіциста асоційована саме із тими соціальними та політичними феноменами, яких він категорично не приймав. Збірний історичний образ німців позначений на сторінках його праць насамперед такою рисою, як схильність до агресивної великодержавницької політики. Так, у вже згадуваній студії про новокельтський рух М. Драгоманов наголошував на послідовній германізації негерманських народів на різних історичних етапах. Якщо в домодерні часи німці германізували слов'янські племена, то в модерну епоху, як читаємо, німецька історіографія «оспіває» ці нищівні війни проти слов'ян. Сучасне ж йому німецьке суспільство вороже зустрічає будь-яку спробу культурної емансипації онімечених слов'ян [7, арк. 48]. «Позаяк слов'яни, – читаємо у М. Драгоманова, – були менше вчені, ніж німці, то вони поновили в себе всі

хиби німецького національства і навіть деякі просто навчилися всяким думкам у німецьких національців» [12, с. 68]. Учений не уникав наголошувати, що українці «натерпілись» у свій час від «біронових німців» [9, с. 227].

Багато уваги приділяв М. Драгоманов германізаційній політиці Габсбурзької монархії. Так, оцінюючи австрійські статuti, він наголошував, що «вони не видумані слов'янами, до слов'ян не прикладаються, часом видумані прямо проти слов'ян» [6, с. 205]. Учений критикував німецьких істориків за германофільство й намагання довести «рятівну» роль германських племен у час вторгнення у пізню Римську імперію [8, с. 41]. Негативну оцінку модерного німецького національного руху прочитуємо у праці «Чудацькі думки про українську національну справу». Тут учений звинувачував німців у національному егоїзмі, гіперболізації національної винятковості, нехтуванні космополітичними засадами [12, с. 66–67]. Подібні прояви германізму, на думку М. Драгоманова, аж ніяк не були репрезентативними для європеїзму.

Важливим концептуальним нововведенням М. Драгоманова стало цивілізаційне розмежування «старої» (середньовічної) та «нової» (модерної або «поступової») Європи. Його рецепція цих двох Європ кардинально відрізнялася: якщо атрибути старої Європи він критикував не менше за своїх попередників, то нову Європу розглядав як безальтернативний вектор майбутнього цивілізаційного поступу України. Тут важливо одразу уточнити: ідейно-світоглядні настанови М. Драгоманова щодо необхідності засвоєння європеїзму стосувалися виключно *новоєвропейської цивілізації* і аж ніяк не *староєвропейської*. У цивілізаційних поглядах М. Драгоманова таким чином образ Європи позбавлений позачасової статичності, тобто споконвічності чи прадавності. Хоча вчений і не висловив чітко цієї думки, проте опосередковано із його праць випливає, що середньовічна католицька та модерна («поступова») Європа – це якісно відмінні ступені її розвитку, фактично дві окремі цивілізації, які послідовно змінювали одна одну в межах одного життєпростору. Середньовічну європейську культурну традицію він у руслі української історіографії означував *латинциною*; негативно учений її оцінював як у

західноєвропейському, так і українському історичних контекстах. Натомість нову Європу М. Драгоманов мислив як прогресивно-динамічний процес, окремі атрибути якого зароджувалися ще у надрах старої Європи. Такими атрибутами «новоєвропеїзму» були для нього насамперед реформаційні рухи, секуляризація суспільного життя, свобода совісті, ліберальні та демократичні тенденції в суспільному розвитку, широка освіта народних мас, культурний розвиток на основі простонародної традиції, технічний та науковий прогрес тощо.

Зародки нової Європи М. Драгоманов простежував у часах просвітництва та французької революції. Сучасну йому нову Європу він мислив уже як взірць демократичного суспільного устрою. Так, у праці «Пропавший час» учений зауважував, що сучасне європейське мислення ґрунтується на принципі опертя на «волю народу», протиставляючи йому російську засаду «царської самоволі» [9, с. 227]. У публіцистичній спадщині М. Драгоманова неодноразово прочитуємо прогностичні думки про майбутній «новий європейський союз» [6, с. 181]. Загалом, у працях М. Драгоманова образ Європи поставав більшою мірою перспективним, зорієнтованим на майбутнє, на відміну від ретроспективного образу Слов'янщини. Поняття *Європа* він ототожнював із поняттям *цивілізація* (зрозуміло, у значенні вищого ступеня розвитку, а не спільноти); європейські ідеї здебільшого характеризував як «передові». Звідси доцільно висновувати, що цивілізаційний образ нової Європи у М. Драгоманова наділений насамперед такими атрибутами, як прогрес, розвиток, цивілізованість.

Пунктирно окреслену тут концептуальну схему історичного та цивілізаційного розвитку Європи він пристосовував лише до західноєвропейського простору. Що ж стосувалося Східної Європи, то М. Драгоманов неодноразово висловлювався про її «відсталість» чи «недоцивілізованість». Важливо підкреслити, що саме він став першим українським вченим, який послідовно диференціював у географічно-просторових масштабах Західну та Східну Європу. Нецивілізованість Східної він розумів не як її генетично задану характеристику, а радше як результат

«нещасливого» історичного розвитку. Так, з XIII по кінець XVIII ст. татарські вторгнення й московський «збір» руських земель систематично руйнували увесь схід Європи та розганяли тамтешню людність [13, с. 405]. Саме у цій «недолі» він вбачав основну причину відставання Східної Європи від Західної.

У східноєвропейській історії учений констатував чимало ознак цивілізованості, проте у цьому життєпросторі фіксував значно меншу їх концентрацію та істотне хронологічне «запізнення» у порівнянні із західноєвропейською історією. Звідси впливали стійкі уявлення М. Драгоманова про те, що Західна Європа є стосовно Східної джерелом цивілізуючих впливів. Зрозуміло, що такі цивілізаційні орієнтації вченого поставали чи не найрепрезентативнішим втіленням засад європоцентричного світогляду в українській історичній думці. Загалом східноєвропейський життєпростір у цивілізаційних уявленнях М. Драгоманова не наділений чітким цивілізаційним статусом. У минулому слов'янський компонент – це, за М. Драгомановим, складова Слов'янщини. Проте сам концепт *Слов'янщина* вчений артикулював переважно у працях полемічного характеру (здебільшого, коли його опонент вживав таке поняття) й використовував його зазвичай у ретроспективному контексті. Загалом не простежуємо виразних прикладів, щоб учений застосовував цей слов'янофільський концепт стосовно сучасної йому дійсності. У своїх різножанрових текстах М. Драгоманов інтерпретував Слов'янщину поза історичною перспективою або лише як мовно-етнографічну спільність. Відвертого протиставлення слов'янізму та європеїзму у них так само не прочитуємо. Майбутнє Слов'янщини як мовно-етнографічної спільності він бачив тільки у контексті *нової Європи*. Його засаднича цивілізаційна настанова стала крилатим висловом: стоячи «ногами й з серцем» в Україні, «держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину» [13, с. 403].

Синкретизм європейської та слов'янської парадигм спостерігаємо у драгоманівському твердженні про «європейсько-слов'янську основу» для українського громадянства. В дещо ширшому контексті цивілізаційний статус

Східної Європи у його уявленнях відображає двокомпонентна концептуальна схема: Слов'янщина – у минулому; нова Європа – у майбутньому. Сучасну йому Східну Європу М. Драгоманов, як підтверджує комплексний аналіз його численних публіцистично-полемічних праць, рецептував такою, що знаходиться на перехідному етапі (цивілізаційному зламі), й до того ж як дуже неоднорідну. У ній він спостерігав масу атрибутів «старої», нецивілізованої епохи (середньовіччя), проте вбачав появу чималої кількості «поступових» (новоєвропейських) явищ. Загалом сучасний йому східноєвропейський простір учений радше оцінював як напівварварську периферію на противагу цивілізованій Західній Європі. Він не висловлював цілковитої впевненості у тому, що увесь східноєвропейський простір неодмінно стане «новою» Європою. Проте прийняття *новоєвропеїзму* розглядав як безальтернативний шлях до цивілізованості. У епістолярії М. Драгоманова прочитуємо висловлювання про «нову слов'янсько-європейську партію» [4, с. 533].

У спадщині М. Драгоманова прочитуємо чимало тверджень про відсталість східноєвропейського простору. Вони могли стосуватися не лише загальних тенденцій суспільного чи політичного розвитку, а й повсякденно-побутової сфери. Так, за його висловом, «руська людина п'яною буває частіше від західного європейця» [10, с. 421]. Доволі промовистими є описані ним в «Австро-руських споминах» подорожні спостереження про межу між Західною та Східною Європою. Як читаємо, польський «панок» при посадці у вагон на етнографічній межі Моравщини та Польщі у «сурдугі й без палки штовхнув мужиків з довгими киями без усякої думки дістати здачі» [1, с. 192]. Суть оповіді зводилась до того, що у Західній Європі такої зверхньої та зухвалої поведінки аристократії стосовно простолюдинів М. Драгоманов не спостерігав. Описаний випадок подано як яскраву ілюстрацію «недоцивілізованості» Східної Європи.

У концепції *новоєвропеїзму* була закладена ще одна принципова новація М. Драгоманова. Образ Європи він відмовився ототожнювати із католицьким світом, інтерпретуючи католицизм («папізм») атрибутом середньовіччя,

«старої» Європи, який гальмував її культурний та суспільний поступ. Віддаючи належне українській історіографічній традиції, М. Драгоманов особливо негативно ставився до діяльності ордену єзуїтів, що його узагальнював як «знаряддя відродження папізму» [3, с. 89]. Він наводив обурливий для нього факт спалення єзуїтом в ході релігійної війни 60 000 чеських книг, ілюструючи таким чином вагу попередньої культури та «варварство католицької реакції» [3, с. 150]. Відкидаючи не тільки католицький, а й будь-який релігійний фанатизм чи міжконфесійну боротьбу, М. Драгоманов пропагував віротерпимість. Саме релігійний фанатизм, за його висловом, «обагрив» й «окровавив» Європу кров'ю. Якщо католицизм у його поглядах поставав атрибутом старої Європи, то віротерпимість та свобода совісті — засадою новоєвропеїзму. Учений схвалював появу у Європі реформаційних та секуляризаційних рухів й вільнодумства. Саме вони, на його думку, стали початком поступу у культурно-інтелектуальному житті Європи. М. Драгоманов, світоглядний раціоналіст і симпатик протестантизму, після подорожі Закарпаттям висловив думку, що словаки в межах Угорського королівства досягли значно вищого соціального та культурно-освітнього рівня саме завдяки протестантському віросповіданню.

Історичні погляди М. Драгоманова щодо українського минулого цілком вписуються в окреслену вище концептуальну схему його цивілізаційних уявлень. Фактично М. Драгоманов став першим українським істориком, який вийшов за межі національної історії й започаткував аналіз явищ та процесів українського минулого у широкому загальноєвропейському контексті. Такий підхід дав йому змогу здійснювати багатоаспектний порівняльний розгляд українського та загальноєвропейських історичних процесів. М. Драгоманов першим відмовився від статичної, позачасової оцінки цивілізаційного статусу України. Українські землі на різних етапах історії він розглядав як такі, що перебували під різними цивілізаційними впливами. Стосовно давньоруської епохи, то М. Драгоманов фіксував переважаючий тоді візантійський вплив: «візантійщина» була для нього втіленням «антипрогресивних» явищ. Учений

звинувачував істориків-попередників у «тенденційній симпатії» до Візантії так само, як і їхні «національно-клерикальні антипатії» до Заходу. М. Драгоманов ставив її нарівні із Азією та європейським середньовіччям [6, с. 202]. Загалом давньоруська державницька традиція та візантійські впливи не входили у поле його першорядних наукових зацікавлень.

Незрівняно більший інтерес у вченого викликала ранньомодерна епоха національної історії. У ній він простежував чимало фактів, які свідчили про спільні тенденції історичного розвитку України та Західної Європи. Зрозуміло, що про ототожнення України із Європою не йшлося. М. Драгоманов радше стверджував вагомий (інколи переважаючий) вплив загальноєвропейських явищ та процесів на хід української історії XVI–XVII століть. Український культурно-освітній рух XVI ст. він розглядав у сфері впливу європейського відродження та реформації. Для нього був важливим факт, що вже у XVII ст. освічені українці (наприклад, Ю. Немирич) констатували відсталість своїх традиційних шкіл й робили спроби наблизити їх до нового європейського взірця [11, с. 25].

Якщо йти за логікою тверджень ученого, то українське суспільство, проходячи ті ж самі етапи історичного розвитку, що і Європа, неодмінно мало б досягти подібних прогресивно-поступових результатів й стати (хоча із певним запізненням) інтегрованою складовою цивілізованого європейського простору. Так, зазначав учений, «двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів» [9, с. 240]. Тут простежуємо акценти на синхронності прогресивних явищ в Європі та Україні. У розвитку козацької Гетьманщини та Запорізької Січі вчений віднаходив «іскорки лібералізму» та виразний вплив західноєвропейського парламентаризму [5, с. 431]. Такі прогресивні тенденції у розвитку козацького суспільства він пояснював ознайомленням старшинської верстви із поступом у Західній Європі. Проевропейські симпатії українців М. Драгоманов вбачав у їхньому ставленні до Туреччини, зруйнування якої вважав «загальноєвропейською задачею».

Хоча наприкінці XVII ст. запорожці бунтували проти Москви, але як тільки Петро I почав воювати з Туреччиною, щоб прорубати «вікно в Європу», то вони у цій справі навіть стали «вірними його слугами». Коли ж згодом запорізькі козаки опинились у протекції Кримського ханства, то «вся Україна почувала ненормальність такої протекції» і при нагоді одразу ж вернулась до Росії. «Загальноєвропейську задачу», за словами вченого, український народ «нюхом чув» [5, с. 444–445].

Для обґрунтування відмінностей між Україною та Московією М. Драгоманов апелював до того факту, що «Україна до XVIII ст. була більше пов'язана із З[ахідною] Європою, і хоча із сповільненням (завдяки татарам), але все ж таки йшла заодно з З[ахідною] Є[вропою] у суспільному та культурному прогресі» [2, с. 58]. Проте на цей рух до цивілізованості кардинально вплинули, за М. Драгомановим, події середини XVII ст., насамперед входження українських земель до складу Московського царства, що вирішальним чином змінило вектор цивілізаційного розвитку України. Як читаємо у праці «Пропаший час», Україна пристала до Московського царства з «самовольним царем, з кріпацтвом, жившим без науки», і «царська самоволя заїла вольності українські». Далі він чітко узагальнив наслідки розриву України із традицією європейського вільнодумства, оскільки останньому «тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею» [9, с. 243]. Двохсотлітнє перебування українських земель у російській державі стало гальмом на шляху розвитку цивілізованості в Україні. Тому цю епоху М. Драгоманов окреслив як «пропаший час».

Ще виразніше вчений висловився про сходження України з європейського шляху розвитку у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм». Як читаємо тут, Україна у XIX ст., ставши провінцією Російської імперії, відстала більше від передової Європи, ніж коли вона «йшла без перериву своєю дорогою з XVII ст.». При цьому він акцентував, що Україна на той час уже відстала навіть від «Московщини, яка в XVII ст. була дальше позаду, ніж наша Україна з Білою Русею» [13, с. 403]. Таке відставання у суспільному прогресі, за

М. Драгомановим, стало результатом того, що Україна звернула з європейського шляху розвитку. Міркування про те, що в модерну епоху стосовно «новоєвропейзму» Україна відстала навіть від Росії, увиразнені у «Чудацьких думках про українську національну справу». Учений стверджував, що українці відставали від Європи більше, ніж петербуржці чи москвичі.

Аналізуючи модерний український рух, М. Драгоманов констатував, що новоєвропейські ідеї демократизму та лібералізму з'явилися в Україні спочатку «не в українській одежі», оскільки європейство «приходило» сюди через Петербург та Москву, імперську армію, яка, воюючи з Наполеоном, побувала у Європі. У цьому європействі він вбачав «корінь» всього прогресивного в Росії загалом та Україні зокрема. Діячі українського руху ХІХ ст., писав він, більше проникалися українським етнографічним почуттям, але «зате менше могли всвоїти собі європейського лібералізму й демократизму». У цьому вчений вбачав фатальний поділ між вільнодумним європейством та українським етнографізмом та патріотизмом [5, с. 439–440]. М. Драгоманов зазначав, що перебування в Західній Європі переконало його, що саме космополітичний європейзм, який не заперечує національних варіацій загальноєвропейських ідей та форм, є кращою основою для українських автономних устремлінь [2, с. 58]. За його підсумками, при відсутності в українців можливостей безпосереднього ознайомлення з новоєвропейськими досягненнями передова російська культура могла б виконувати роль посередника у трансляції в Україну прогресивно-поступових тенденцій Західної Європи, тобто бути своєрідним європейзатором України. Тому М. Драгоманов позитивно сприймав «об'європеєних» (вислів про В. Каразіна) українців та росіян. Додамо, що в одній із праць він висловився, що українська інтелігенція «знайшла свій народ, лише перейшовши через європейську школу» [6, с. 111].

Хоча М. Драгоманов вперше відверто задекларував себе прихильником європейської орієнтації, все-таки не варто перебільшувати його впливу на процес цивілізаційної переорієнтації українських істориків. Як відомо, складна в характерологічному плані постать М. Драгоманова сприймалася у

тогочасному інтелектуальному середовищі дуже неоднозначно. Суперечливість світоглядних позицій, гострий полемічний характер виступів провокували упереджене ставлення до його особи, що переносилось на драгоманівські європеїзаторські настанови. В академічному середовищі істориків-науковців драгоманівська концепція новоєвропеїзму сприймалася радше як ідейно-політична, а не науково-історична, оскільки вона здебільшого артикулювалася у працях публіцистично-полемічного характеру. Звідси значна частина української інтелігенції у свій час відкидала інтелектуальну спадщину М. Драгоманова без огляду на її багату і, зрозуміло, складну внутрішню різнорідність та незаперечно високу академічну вартість наукового доробку. Цілісна концепція новоєвропеїзму могла прочитуватися лише при комплексному аналізі численної публіцистичної спадщини М. Драгоманова, яка виходила з друку з часовими інтервалами упродовж тривалого часу й далеко не завжди доходила до адресата.

Варто взяти до уваги факт, що сам М. Драгоманов «першим європейцем» української історії вважав В. Антоновича. Хоча подібної проєвропейської орієнтації дотримувались і деякі інші історики (навіть його світоглядні опоненти), проте їхні цивілізаційні погляди формувались поза його визначальним впливом. Не заперечуючи цього європеїзаторського впливу М. Драгоманова на молоду генерацію діячів-радикалів, на тогочасний український літературний рух, можемо висновувати, що драгоманівський новоєвропеїзм не був вирішальним для європейської орієнтації інших знакових постатей українського історіографічного процесу, зокрема В. Антоновича чи О. Барвінського. Висловлене не применшує вагомої ролі М. Драгоманова у становленні європейської ідентичності уже наступної генерації українських істориків, які повнотою заявили про себе у ХХ ст.

Висновки. В історичній, літературно-критичній та публіцистичній спадщині М. Драгоманова вперше висловлена умотивована проєвропейська цивілізаційна орієнтація, хоча тотожність України із європейським життєпростором ще не обґрунтована. Вчений доводив спільність тенденцій

загальноєвропейських та українського історичних процесів з певним хронологічним відставанням останнього. Теза М. Драгоманова про європейськість України була не стільки історично-ретроспективною, скільки ідейно-перспективною настановою на майбутнє. Суто історичні аргументи у драгоманівській концепції новоєвропеїзму слугували обґрунтуванням для його ідейно-політичних постулатів. Загалом європейськість України для М. Драгоманова була не самоціллю, а «формою і способом» досягнення такого ключового атрибута новоєвропеїзму, як цивілізованість. Ті історичні аспекти європеїзму, які виходили за межі зазначеного атрибута, потрактовані вченим негативно. Звідси далеко не всі західноєвропейські впливи на українську історію сприйняті М. Драгомановим позитивно. Те, що стосувалось «старої» Європи, як, наприклад, католицизм, єзуїтська освіта, німецька експансія, онімечення тощо, поінтерпретоване таким, що суперечило суспільному прогресу. Цивілізаційні погляди М. Драгоманова доречно окреслювати не стільки як європейську ідентичність, скільки як проєвропейську орієнтацію. Новоєвропеїзм М. Драгоманова не означав відмови від концепту «Слов'янщина», яким він, на відміну від попередників, позначав не самодостатню цивілізаційну спільноту, а тільки складову спільноти загальноєвропейської.

Список використаних джерел та літератури

1. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. С. 151–288.
2. Драгоманов М. Автобіографическая заметка. *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. С. 39–68.
3. Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI–XVII столетии. *Драгоманов М. Вибрані праці [у 3 т., 4 кн.]*. Т. 1. Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. К.: Знання України, 2006. С. 53–194.
4. Драгоманов М. Вибрані листи. *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Т. 2. К.: Наукова думка, 1970. С. 445–554.
5. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. С. 428–482.

6. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. С. 80–220.

7. Драгоманов М. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции [стаття, машинопис], 1875 г. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали».* Зібрання літературних творів і документів поч. ХІІ–ХХ ст. Од. зб. 44049. 62 арк.

8. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории. *Драгоманов М. Вибрані праці [у 3 т., 4 кн.]*. Т. 1. Кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика. К.: Знання України, 2006. С. 15–52.

9. Драгоманов М. Пропаший час: українці під Московським царством (1654–1876). *Драгоманов М. Вибрані праці [у 3 т., 4 кн.]*. Т. 1. Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. К.: Знання України, 2007. С. 220–244.

10. Драгоманов М. Три листи до редакції «Друга». *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах*. Т. 1. К.: Наукова думка, 1970. С. 397–427.

11. Драгоманов М. Что такое украинофильство? *Драгоманов М. Вибрані праці [у 3 т., 4 кн.]*. Т. 1. Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. К.: Знання України, 2007. С. 3–40.

12. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М. Вибрані праці [у 3 т., 4 кн.]*. Т. 1. Кн. 2: Історія. Публіцистика. Політологія. К.: Знання України, 2007. С. 50–194.

13. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. *Драгоманов М. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»*. К.: Либідь, 1991. С. 327–430.

14. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 488 с.

15. Круглашов А. У пошуках геополітичної ідентичності України: з теоретичної спадщини Михайла Драгоманова. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук, праць*. Вип. 7. Львів, 2000. С. 221–228.

16. Куца О. Європеїзм як літературна модель Михайла Драгоманова. *Світова літературна класика у «Великому часі»: VII Міжнародні Чичеренські читання, (м. Львів, 21–22: жовтня 2011 р.)*. Львів, 2011. С. 73–78.

17. Куца О. Михайло Драгоманов в українському літературному русі: європеїзм, «чудернацькі» теорії, «спасенна справа». *IV Міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серпня 1999 р.* Київ, 2000. Кн. 1: Літературознавство. С. 342–349.

18. Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ століття. Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. 224 с.

19. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. 480 с.

References

1. Drahomanov M. (1970b). *Avstro-rus'ki spomyny (1867–1877)* [Austro-Ruthenian memories (1867–1877)]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 2. [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 2.]. Kyiv: Naukova dumka, 151–288. [in Ukrainian]
2. Drahomanov M. (1970a). *Avtobiograficheskaya zametka* [Autobiographical note]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 1. [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 1.]. Kyiv: Naukova dumka, 39–68. [in Russian]
3. Drahomanov M. (2006). *Bor'ba za dukhovnuyu vlast' i svobodu sovesti v XVI–XVII stoletii* [The Struggle for Spiritual Power and Freedom of Conscience in the XVI–XVII Centuries]. *Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 1: Istoriya. Pedahohika. Publitsystyka* [Selected works [in 3 vols., 4 books]. T. 1. Book. 1: History. Pedagogy. Journalism]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 53–194. [in Russian]
4. Drahomanov M. (1970b). *Vybrani lysty* [Selected letters]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 2 [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 2.]. Kyiv: Naukova dumka, 445–554. [in Ukrainian]
5. Drahomanov M. (1970a). *Lysty na Naddnipyrians'ku Ukrayinu* [Letters to Dnieper Ukraine]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 1 [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 1.]. Kyiv: Naukova dumka, 428–482. [in Ukrainian]
6. Drahomanov M. (1970a). *Literatura rosiys'ka, velykorus'ka, ukrayins'ka i halyts'ka* [Russian, Great Russian, Ukrainian and Galician literature]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 1 [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 1.]. Kyiv: Naukova dumka, 80–220. [in Ukrainian]
7. Drahomanov M. (1875). *Novo-kel'tskoe i provansal'skoe dvizhenie vo Frantsii [statty, mashynopys], 1875 h.* [New Celtic and Provencal movement in France [article, typescript], 1875]. *Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho. Instytut rukopysu. F. I. Kompleksnyy fond «Literaturni materialy»*. *Zibrannya literaturnykh tvoriv i dokumentiv poch. XII–XX st.* [National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky. Manuscript Institute. F.I. Comprehensive Foundation "Literary Materials". Collection of literary works and documents of the beginning. XII–XX centuries.] Od. zb. 44049. 62 ark. [in Russian]
8. Drahomanov M. (2006). *Polozhenie i zadachi nauki drevney istorii* [The position and tasks of the science of ancient history]. *Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 1: Istoriya. Pedahohika. Publitsystyka* [Selected works [in 3 vols., 4 books]. T. 1. Book. 1: History. Pedagogy. Journalism]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 15–52. [in Russian]
9. Drahomanov M. (2007). *Propashchyy chas: ukrayintsi pid Moskovs'kym tsarstvom (1654–1876)* [Lost time: Ukrainians under the Moscow Empire (1654–1876)]. *Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 2: Istoriya*.

Publitsystyka. Politolohiya [Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 1: Istoriya. Pedahohika. Publitsystyka [Selected works [in 3 vols., 4 books]. T. 1. Book. 2: History. Pedagogy. Journalism]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 220–244. [in Ukrainian]

10. Drahomanov M. (1970a). *Try lysty do redaktsiyi «Druha»* [Three letters to the editorial office of "Friend"]. *Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh*. T. 1. [Drahomanov M. Literary and journalistic works in two volumes. Vol. 1.]. Kyiv: Naukova dumka, 397–427. [in Ukrainian]

11. Drahomanov M. (2007). *Chto takoe ukrainofil'stvo?* [What is Ukrainophilism?]. *Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 2: Istoriya. Publitsystyka. Politolohiya* [Selected works [in 3 vols., 4 books]. T. 1. Book. 2: History. Pedagogy. Journalism]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 3–40. [in Russian]

12. Drahomanov M. (2007). *Chudats'ki dumky pro ukrayins'ku natsional'nu spravu* [Strange thoughts about the Ukrainian national cause]. *Drahomanov M. Vybrani pratsi [u 3 t., 4 kn.]. T. 1. Kn. 2: Istoriya. Publitsystyka. Politolohiya* [Selected works [in 3 vols., 4 books]. T. 1. Book. 2: History. Pedagogy. Journalism]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 50–194. [in Ukrainian]

13. Drahomanov M. (1991). *Shevchenko, ukrayinofily y sotsializm* [Shevchenko, Ukrainophiles and Socialism]. *Drahomanov M. Vybrane: «...mii zadum zlozhyty ocherk istoriyi tsyvilizatsiyi na Ukrayini»* [Drahomanov M. Favorites: "...my idea is to make an essay on the history of civilization in Ukraine"]. Kyiv: Lybid', 327–430. [in Ukrainian]

14. Kruhlashov A. (2000a). *Drama intelektualna: politychni ideyi Mykhayla Drahomanova* [The drama of the intellectual: political ideas of Mikhail Drahomanov]. Chernivtsi: Prut [in Ukrainian]

15. Kruhlashov A. (2000b). *U poshukakh heopolitychnoyi identychnosti Ukrayiny: z teoretychnoyi spadshchyny Mykhayla Drahomanova* [In Search of Ukraine's Geopolitical Identity: From Mykhailo Drahomanov's Theoretical Legacy]. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Zb. nauk, prats'. Vyp. 7.* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. Collection of scientific works. Issue 7.]. L'viv, 221–228. [in Ukrainian]

16. Kutsa O. (2011). *Yevropeyizm yak literaturna model' Mykhayla Drahomanova* [Europeanism as a literary model of Mikhail Drahomanov]. *Svitova literaturna klasyka u «Velykomu chasi»: VII Mizhnarodni Chycherens'ki chytannya, (m. L'viv, 21–22: zhovtnya 2011 r.)* [World Literary Classics in The Great Time: VII International Chicheren Readings, (Lviv, October 21–22, 2011)]. L'viv, 73–78. [in Ukrainian]

17. Kutsa O. (2000c). *Mykhaylo Drahomanov v ukrayins'komu literaturnomu rusi: yevropeyizm, «chudernats'ki» teoriyi, «spasenna sprava»* [Mykhailo Drahomanov in the Ukrainian literary movement: Europeanism, "bizarre" theories, "saved cause"]. *IV Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv, Odesa, 26–29 serpnia 1999 r.* [IV International Congress of Ukrainians, Odessa, August 26–29, 1999]. Kyiv, Kn. 1: Literaturoznavstvo. [in Ukrainian]

18. Kutsa O. (1995). *Mykhaylo Drahomanov i rozvytok ukrayins'koyi literatury u druiy polovyni XIX stolittya* [Mykhailo Drahomanov and the development of

Ukrainian literature in the second half of the 19th century]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, [in Ukrainian]

19. Kutsyi I. (2016). *Tsyvilizatsiyni identychnosti v ukrayins'kiy istoriohrafii kintsya XVIII – pochatku XX st.: mizh Slov'yanshchynoyu ta Yevropoyu* [Civilizational Identities in Ukrainian Historiography of the Late XVIIIth and Early XXth Centuries: Between Slavs and Europe]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

Рецензенти:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 20.08.2021 р.